№2 ДӘРІС • ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Көне түркілік ортақ фразеологизмдердің тіл қабаттарындағы орны

Фразеологиялық жүйенің деңгейаралық мәртебесі, лексема мен еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор Авакова
Раушангүл Амирдиновна

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Жүйелік орын: Фразеологизмдердің тіл қабаттарындағы орнын айқындау.

Теориялық негіз: Отандық және шетелдік ғалымдар тұжырымын талдау.

Саралау: Фраземаны сөз бен еркін тіркестен ажырату.

Оқу нәтижелері

Деңгейаралық талдау: Тіл деңгейлерінің иерархиялық байланысын түсіндіреді.

Салыстыру: Лексема мен фразема белгілерін салыстырады.

Жіктеу: Күрделі атаулардың уәжділік түрлерін анықтайды.

ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР

Фразеологияның зерттеу нысаны

Тұрақты құрам

Ешкімнің еркіне көнбейтін тіркестер.

Дайын материал

Тілде бұрыннан қалыптасқан құрылыс материалы.

Қабаттық қатынас

Онтологиялық және генетикалық байланыстар жүйесі.

ҒЫЛЫМИ ТАРИХЫ

Е.Д. Поливановтың ғылыми көзқарасы

> **«Я позволю себе употребить термин “фразеология” для обозначения особой дисциплины, занимающей по отношению к лексике то же положение, какое синтаксис занимает по отношению к морфологии»**
>
> **— Е.Д. Поливанов, 1928 ж. (Фразеологияны «терезесі тең» дербес сала ретінде тану)**

ЖҮЙЕЛІЛІК ПРИНЦИПІ

Тілдің жүйелілік сипаты (К. Аханов)

> **«Жүйесіз нәрсені жадыңда сақтау қиын. Тілде жүйелілік қасиет бар»**
>
> К. Аханов, 1993 ж.

Біртұтас құрылым: Тіл элементтері өзара тығыз бірлікте өмір сүреді.

Синтагматикалық өту: Төменгі бірлік жоғары қабат бірлігін түзеді.

Қатынас құралы: Жүйелілік тілдің санада сақталуын қамтамасыз етеді.

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ САТЫЛАР

Тіл бірліктерінің иерархиялық өтуі

1

Фонема

Морфема жамылғышын түзеді

→

2

Морфема

Мағыналы сөз жасайды

→

3

Сөз

Тіркес пен сөйлем құрайды

→

4

Сөйлем

Жоғары қатысымдық бірлік

1-СЫЗБА • ДЕҢГЕЙАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Тіл қабаттарының жүйесі

№	Тіл қабаты / жүйесі	Жүйелік бірліктері	Мысалдар / Ерекшелігі
1	Фонетикалық қабат	Фонемалар	Дыбыстық қабат
2	Морфологиялық қабат	Морфемалар	Сөз құрамы
3	Лексикалық қабат	Сөз (лексема)	Атауыштық бірлік
4	Синтаксистік қабат	Сөйлем	Коммуникативтік бірлік
5	Фразеологиялық жүйе	Тұрақты тіркестер	бас көтеру; адам болу
6	Сөз тіркесі жүйесі	Еркін сөз тіркесі	бас көтеру; адам болу

ДЕҢГЕЙАРАЛЫҚ МӘРТЕБЕ

Фраземаның екі жақты табиғаты

- **М. Балақаев тұжырымы:** Құрылысы қатып қалған, мағынасы өзгерген тіркестер.
- **М.Ф. Чернов еңбегі:** Сөз тіркесі және сөйлем типіндегі фраземалар.
- **К. Аханов пікірі:** Бір жағынан сөзге, екінші жағынан тіркеске ұқсас.
- **Қос сала нысаны:** Әрі лексикология, әрі синтаксис зерттейді.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Лексема (сөз) мен фразема айырмашылығы

Белгілері	Лексема (Сөз)	Фразема
Қызметі	Атауыштық мән (белгілейді)	Бейнелеуіштік мән (бейнелейді)
Құрылымы	Бүтін бітімді	Бөлек бітімді
Мағынасы	Түбір (негізгі) мағына	Туынды, ауыс мағына
Референттігі	Референттік қасиетін сақтайды	Ішкі референттігін жоғалтады
Мағына типі	Лексикалық мағына	Фразеологиялық мағына

Б. ҚАСЫМ ЖІКТЕМЕСІ (2002)

Күрделі атаулардың уәжділік дәрежесі

01 ТҮРІ

Тура уәжділік

Морфемалардың айқын тура мағыналары.

02 ТҮРІ

Жартылай уәжділік

Бір сыңарының мағынасы көмескіленуі.

03 ТҮРІ

Көмескі уәжділік

Фраземаларға жақын жасырын мағына.

Т. САЙРАМБАЕВ ТҰЖЫРЫМЫ (1981)

Фразема мен еркін сөз тіркесінің айырмасы

Еркін сөз тіркесі

Мағына: Әр сөздің өзіндік мағынасы бар.

Қызмет: Жеке сөйлем мүшесі болады.

Орын тәртібі: Сөздердің орын тәртібі еркін.

Байланыс: Түрлі тәсілдермен байланысады.

Фразема (Тұрақты тіркес)

Мағына: Тұтас фразеологиялық мағына береді.

Қызмет: Тұтас күйінде бір мүше болады.

Орын тәртібі: Компоненттер орны тұрақты.

Байланыс: Ішкі байланыс формасы қатып қалған.

ДӘРІСТІ ҚОРЫТЫНДЫЛАУ

Қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер

Негізгі қорытынды

Аралық деңгей: Лексика мен синтаксис арасындағы ерекше жүйе.

Дербес бірлік: Фразема бейнелі мағына мен тұрақты құрылымға ие.

Түркілік негіз: Көне түркілік ортақ тіркестер жүйелілік заңымен дамыған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы, 1992.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994.